

BORDURY TITULNÍCH STRAN VOJENSKÝCH PŘÍRUČEK V KNIHOVNĚ VOJENSKÉHO HISTORICKÉHO ÚSTAVU

KLÁRA ANDRESOVÁ

Abstrakt: V úvodu příspěvku jsou v několika větách shrnuty dějiny a struktura fondů Knihovny VHÚ Praha a krátce je definován žánr raně novověkých vojenských příruček. Poté následuje statistický rozbor zkoumaného vzorku knih zdobených titulní bordurou mj. z hlediska jazykové, tiskařské a autorské proveniencce publikací a jejich tématu. Hlavní část příspěvku se věnuje analýze nejvýznamnějších ikonografických motivů daných bordur.

Klíčová slova: Vojenské příručky, bordury, titulní strany, ikonografie, první čtvrtina 17. století.

Roku 1919 byla založena knihovna Archivu národního osvobození československého při Zemském archivu českém, jejímž cílem bylo shromažďovat dokumenty českého odboje z let 1914–1918. Sběrka se poté sloučila s knihovnou Památníku odboje a s knihovnou Vojenského historického muzea. Jádrem fondů této sbírky, která se později stala Knihovnou Vojenského historického ústavu Praha, se záhy rozšířilo na dějiny vojenství všeobecně.¹

Starý fond knihovny v současné době čítá 8 326 bibliografických jednotek starých tisků.² Z tematického hlediska obsahuje především zeměpisnou literaturu a cestopisy, životopisnou literaturu, knihy o obecných dějinách, o dějinách válek, o jednotlivých druzích vojsk, o filozofii války a též vojenské příručky.³

Pod vojenskými příručkami první čtvrtiny 17. století, na něž se nyní zaměříme, rozumíme naukové publikace, které se zabývají dobovou válečnou vědou ať už všeobecně či konkrétně vojenským uměním pěchoty, jezdeckta, dělostřelectva, válečnou pyrotechnikou, pevnostním stavitelstvím či vojenskou technikou. Jednalo se o obecně pojaté svazky s mezinárodní platností, které nebyly pro vojevůdce nikterak závazné, ale představovaly spíše určité doporučení jak cvičit vojáky, jak zajistit zásobování armády, či např. jaké taktiky využít ve specifických situacích.

Jednou z variant výzdoby titulních stran raně novověkých vojenských příruček bylo využití bordur. Vyprávěcí potenciál původně bezpříznakových bordur postupně sílil a na počátku 17. století už byl v případě vojenských manuálů jejich vztah k tématu publikace poměrně úzký.⁴ Záhy poté ovšem využívání tohoto typu dekoru na titulních stranách skončilo – bordury byly v první polovině 17. století postupně vytlačeny rytou titulní stranou a nově se konstituujícím frontispisem.⁵

1 Více k historii knihovny viz JANOVSÝ, M. Z historie knihovny Vojenského historického ústavu. *Historie a vojenství*. 1993, (2), s. 111–125.

2 Tento údaj je platný k 9. 8. 2016. Viz <http://portaro.eu/vhupraha/>.

3 Více ke struktuře knižního fondu viz KREJČÍKOVÁ, M. – ROMAŇÁK, A. Vojenská historická knihovna – přehled fondů. *Historie a vojenství*. 1995, (1), s. 166–175.

4 Ačkoliv Petr Voit v případě bordur na titulní straně píše o obvyklé velmi volné vazbě mezi obrazem a textem (viz VOIT, P. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 2. vyd. Praha: Libri, 2008. s. 130), tento příspěvek si klade za cíl pomoci níže uvedených příkladů prezentovat úzkou souvislost výtvarné a textové složky v případě titulních bordur dobových vojenských příruček.

5 VOIT, P. *Encyklopedie knihy...*, s. 130.

Pro potřeby této studie byly zkoumány vojenské příručky opatřené bordurou na titulním listě uložené v Knihovně VHÚ Praha. Vybrány byly tisky vydané v 17. století – konkrétně v rozmezí let 1601–1625, kdy vyšla poslední vojenská příručka zdobená titulní bordurou, která se nachází ve fondu. Z 292 publikací z daného období, které ve VHÚ nalezneme, je vojenských příruček 98, což odpovídá cca jedné třetině celkového počtu knih.⁶ Borduru na titulní straně je zdobeno 41 z nich, tedy necelá jedna polovina těchto příruček. Jedná se o 28 specifických vydání zdobených 26 různými bordurami.⁷

Žádná z excerpovaných příruček není kapesní publikací, ale ve všech případech se jedná o knihy foliového či kvartového formátu. Vzhledem k jejich větším rozměrům a k tomu, že kromě dvou výjimek jsou všechny ilustrované, se evidentně nejednalo o levné tisky, ale o dražší publikace určené spíše pro movitější klientelu. Z jazykového hlediska mezi zkoumanými tituly výrazně převládají německé tisky, kterých je 21, za nimiž početně zaostávají knihy francouzské, jichž je sedm, a jedna kniha holandská.⁸ Mezi místy tisku zkoumaných příruček nejčastěji nalezneme Frankfurt, ve kterém bylo vytištěno 16 knih. S ním souvisí i nejčastěji zastoupení nakladatelé: Johann Theodor de Bry vydal šest z rozebíraných příruček, ostatní členové rodiny de Bry další dvě knihy. Spisovatel Johann Jacobi von Wallhausen vydal vlastním nákladem pět ze svých vojenských spisů, které se dnes nacházejí v Knihovně VHÚ. Wallhausen je též nejčastěji zastoupeným autorem zkoumaných vydání – sepsal devět z nich, tedy cca jednu třetinu celého excerpovaného vzorku. Druhým autorem zastoupeným více tituly je Jean Errard se dvěma publikacemi, z nichž jedna je přítomna ve dvou vydáních. Dělostřeleckou příručku Leonharda Zublera najdeme též ve dvou vydáních a knihu Giorgia Basty ve dvou jazykových mutacích.

Nejčastějším tématem zkoumaných příruček je všeobecně pojaté vojenské umění, kterému se věnuje osm publikací. Pevnostním stavitelstvím a shodně též dělostřelctvem se zabývá pět příruček, výcvikem pěchoty čtyři a výcvikem jezdeckta tři knihy. Méně obvyklá témata jako vynálezy související s válečnictvím, výuka na vojenské škole či výcvik pikenýrů v téže škole jsou zastoupena vždy pouze jednou knihou.

Všechny zkoumané bordury jsou tvořeny kompaktním štočkem s vyříznutou či sníženou středovou partií, do které jsou typograficky vepsány názvové, případně i nakladatelské údaje knihy. Nakladatelské údaje v některých případech nalezneme samostatně v menším poli ve spodní části listu provedené typograficky, nebo ryté jako součást bordury. V její horní části se v některých případech nachází rytý začátek názvu publikace. Ačkoliv všechny bordury z excerpovaného souboru svou ilustrační složkou odkazují k obsahu příslušných příruček, teprve tyto ryté údaje s jistotou vypovídají o výrobě bordury pro konkrétní příručku a zne-možňovaly druhotné užití nepozměněné bordury pro účely jiného titulu, respektive i dalšího vydání téže knihy.

Základem všech zkoumaných titulních stran je architektonická kompozice, jež je dozdobena ilustračními prvky, které čtenářům na první pohled přibližují obsah knihy a odkazují k dobovému nebo k antickému vojenství. Jedinou výjimku tvoří titulní bordura *Kriegsbuch* Wilhelma Dilicha, jejíž architektonická kompozice působí na první pohled jednoduše

6 Jedná se o 89 různých titulů.

7 V rozboru zkoumaného vzorku 28 vydání vojenských příruček zdobených bordurou není bráno v potaz, zda se dané knihy nacházejí v knihovně unikátně, či v multiplikátu. Dvě ze zkoumaných bordur byly použity ve dvou různých vydáních jednoho titulu.

8 Francouzsko-německý titul GHEYN, J. de. *Waffenhandlung von den Rören, Musquetten, und Spiessen*. Frankfurt: Wilhelm Hoffmann, 1609. Sign. IIST B 1379 je započítán mezi německé i francouzské knihy.

a bezpříznakově, a mohla by tedy být použita též k výzdobě publikací odlišného žánru. Detailnější průzkum odhalí několik nevýrazných vojenských prvků: Spodní okraj středové partie je ozdoben maskaronem, který nese přílbu typu morion, a u horního okraje listu můžeme pozorovat drobné hroty několika halaparten a ratiště dřevcových zbraní, jež se objevují za dominantními architektonickými výzdobnými prvky.⁹

Součástí postranních částí kompozice titulních bordur bývají sloupy, které zpravidla podírají vrchní část architektonické struktury. Ve funkci sloupů či pilastrů nalezneme v některých případech dělové hlavně, a to u dělostřeleckých nebo fortifikačních příruček. Někdy jsou sloupy pokryty souborem předmětů souvisejících s vojenstvím, ovšem nejčastěji jsou po stranách listu umístěny lidské postavy.¹⁰ Ty buď stojí ve výklenku, před sloupem nebo na podstavci.

Lidské postavy nenalezneme pouze na stranách, ale i v horních a spodních částech bordury. Rozdělit je můžeme na portréty konkrétních osob – autorů či dedikantů publikací, vyobrazení mytických postav, personifikace matematických věd a ctností a zobrazení vojáků, která nepředstavují konkrétní osoby.

Uprostřed horní části bordury je v některých případech umístěna kartaše s portrétem autora či dedikanta publikace. V excerpovaném souboru bordur je nalezneme pouze v případě publikací Johanna Jacobiho von Wallhausena. Tento autor nechal pět z analyzovaných titulních listů opatřit svým portrétem, který je vždy olemován páskou s heslem „ARTE ET MARTE“.¹¹ Dvě další příručky jsou opatřeny portrétem Mořice Oranžského, spoluautora holandské raně novověké reformy ve vojenství a zároveň dedikanta Wallhausenova díla. Do jejich rolverkové bordury je vepsáno jméno zpodobněné osoby a opět heslo „Arte et Marte“.¹²

Mytickými postavami na titulní straně jsou často antičtí bohové a hrdinové související s vojenstvím, tedy Athéna, Mars a Hérakles. Athéna s Martem jsou vyobrazeni po stranách bordury de Gheynovy příručky *Waffenhandlung*.¹³ Vlevo stojí Mars v renesanční plátové zbroji částečně stylizované v antickém duchu, vpravo Athéna oděna též do kombinace prvků antiky a raně novověkého vojenství. Oba jsou umístěni na podstavcích, na které jsou vepsána jejich jména.

Athéna společně s Héraklem se nachází na titulní straně jezdecké příručky Ludovica Melziho *Kriegs Regeln*.¹⁴ Bordura použitá na příručce z roku 1625 je obdobou staršího frontispisu z roku 1611¹⁵ a rytého titulního listu z roku 1625,¹⁶ které byly použity na jiných vydáních téhož titulu. Uprostřed horní části listu můžeme ve všech třech případech pozorovat těžkooděného jezdce (lancíře) na koni ve výskoku. Ve spodní části listu proti sobě stojí a střelí další dva typy jezdců – vlevo arkebuzír a vpravo kyrysník. Bordura má se starším frontispisem

9 DILICH, W. *Kriegsbuch*. Kassel: Wilhelm Wessel, 1607. Sign. IIST C 10311.

10 Je tomu tak ve zkoumaném souboru v 15 případech.

11 WALLHAUSEN, J. J. von. *Außführliche Beschreibung und Rettung zu Siegen*. Hanau: [vl. nákl.], 1617. Sign. IIST B 1725 přív. 1; WALLHAUSEN, J. J. von. *Manuale militare oder Kriegsmanual*. Frankfurt: [vl. nákl.], 1616. Sign. IIST B 2163 a IIST B 7098; WALLHAUSEN, J. J. von. *Militia Gallica*. Hanau: [vl. nákl.], 1617. Sign. IIST B 2366 a IIST B 1725 přív. 2; WALLHAUSEN, J. J. von. *Archiley Kriegskunst*. Hanau: [vl. nákl.], 1617. Sign. IIST F 197a a IIST F 197b; WALLHAUSEN, J. J. von. *Künstliche Picquen-Handlung*. Hanau: [vl. nákl.], 1617. Sign. IIST F 200 a IIST D 643 přív. 1.

12 WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Frankfurt: Johann Theodor de Bry, 1620. Sign. IIST F 184 a IIST F 1167; WALLHAUSEN, J. J. von. *L'Art Militaire pour L'Infanterie*. Franeker: Ulrick Balck, 1615. Sign. IIST F 1511.

13 GHEYN, J. *Waffenhandlung*...

14 MELZI, L. *KriegsRegeln Deß Ritters Ludwig Meltzo*. Frankfurt: Kaspar Rötzel, 1625. Sign. IIST D 547 a IIST F 198.

15 MELZI, L. *Regole militari sopra il governo e servizio particolare della cavalleria*. Anversa: Joachim Trogneseus, 1611. Sign. IIST F 1160, IIST F 395 a IIST D 547 přív. 1.

16 MELZI, L. *Kriegs Regeln von der Reuterey Ludovici Melzi Ritters*. Jena: [s.n.], 1625. Sign. IIST B 1991.

společné postavy Athény a Hérakla po stranách listu, s rytým titulním listem ji pojí podobné pozadí s motivem krajiny s bitvou.

Postavu boha války Marta nalezneme v horní části bordury spisu *Archeley* Diega Uffana.¹⁷ Mars je obklopen panoplií doplněnou symboly berana a štíra – dvou astrologických znamení pod vládou Marsu spojeného s válečnictvím. Bordura je po stranách poněkud neobvykle doplněna též biblickými postavami, kterými jsou král David a Jozue.

Personifikace matematických věd jsou poměrně častým výzdobným prvkem dobových vědeckých publikací.¹⁸ Zosobnění vojenské vědy – Athéna – a personifikace matematických věd spojených s vojenstvím jsou vyobrazeny na titulní straně Wallhausenova pojednání *Militia Gallica*.¹⁹ Na podstavcích pod nimi jsou zavěšeny soubory předmětů, které souvisejí s tématy, jež postavy představují – pod Athénou zbraně, pod druhou postavou kniha a geometrické nástroje. Další příklad téhož fenoménu nalezneme v horní části titulní bordury *Manuale Militare*, kde můžeme vidět vlevo ženu personifikující zeměměřičství a vpravo ženu zpodobňující dělostřelce.²⁰

Alegorie související s vojenstvím, ovšem nikoliv s jeho vědeckými aspekty, stojí ve výklencích na titulní straně *Theorica & Practica Militaris*.²¹ Jedná se o personifikaci míru (PAX), války (BELLVM), štěstí (FORTVNA) a vítězství (VICTORIA).

Častěji, než mytické postavy a alegorie, nalezneme na titulních stranách vojenských příruček vyobrazení vojáků – antických či raně novověkých. Tito vojáci často úzce souvisí s obsahem příslušných publikací, proto např. na jezdeckých příručkách najdeme především jezdce, na pěchotních mušketéry a pikenýry. Za zmínku stojí titulní bordura knihy *Il Maestro di Campo Generale* Giorgia Basty,²² na které je kompozice celé strany rozdělena do dvou tematických oblastí – levá část odkazuje k vojenství křesťanských armád, pravá k vojenství Turků.²³ Kromě dvou odlišných panoplií ve spodní části listu se jedná především o dva nepřátelské jezdce sedící na koních po stranách listu a o dva střelce, kteří klečí v horní části bordury a míří na sebe.

Několik různých typů vojáků nalezneme na titulní borduře všeobecně vojensky zaměřené publikace *Manuale Militare*.²⁴ Ve výklencích po stranách stojí antický voják vyzbrojený lukem a šípem, raně novověký jezdec – arkebuzír a pěší vojáci – mušketýr a pikenýr.

Dělostřelecké příručky jsou vyzdobeny obvykle především kanony a dělostřeleckým vybavením. Zajímavá je proto titulní strana *Nova Geometrica Pyobolia*, na níž vidíme navíc v horní části listu dva klečící dělostřelce, kteří na sebe míří.²⁵

Kromě figurálních ilustrací nalezneme na titulních bordurách vojenských příruček i další výzdobné prvky. Panoplie, tedy soubory naaranžovaných zbraní a výzbroje, které se hojně objevují též v publikacích jiných žánrů, zakotvily i na titulních stranách vojenských spisů. Zaujmu ovšem spíše soubory jiných předmětů, které v dalších žánrech obvykle nenalezneme.

17 UFANO, D. *Archeley*. Frankfurt: Johann Theodor de Bry, 1614. Sign. IIST F 203, IIST F 1064 a IIST F 813.

18 Viz REMMERT, V. R. *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung: Titelbilder und ihre Funktionen in der Wissenschaftlichen Revolution*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005.

19 WALLHAUSEN, J. J. von. *Militia Gallica*...

20 WALLHAUSEN, J. J. von. *Manuale militare*...

21 MENDOZA, B. de. *Theorica & Practica Militaris*. Frankfurt: Lucas Jennis, 1617. Sign. IIST B 1725.

22 BASTA, G. *Il Maestro di Campo Generale*. Oppenheim: Johann Theodor de Bry, 1617. Sign. IIST D 643 a IIST D 811; BASTA, G. *Il Maestro*. Frankfurt: Johann Theodor de Bry, 1617. Sign. IIST F 201.

23 Stejně jako titulní bordura i obsah knihy odráží autorovy zkušenosti z války proti Turkům na uherském bojišti.

24 WALLHAUSEN, J. J. von. *Manuale militare*...

25 ZUBLER, L. *Nova Geometrica Pyrobolia*. Curych: [s.n.], 1614. Sign. IIST B 7103.

Soubory dělostřeleckého náčiní jsou vyobrazené na titulních bordurách několika dělostřeleckých příruček. Za dobrý příklad poměrně detailního zobrazení všech dělostřeleckých propriet můžeme považovat titulní borduru publikace *Kriegs vnd Archley Kunst* Hieronyma Ruscella.²⁶ Okolo středové partie je systematicky vyrovnáno množství dělostřeleckých potřeb – mj. hlaveň děla, moždíř, různé typy nabíjáků, vrták, lopatka na prach, vytěrák, měřidla na určení náměru výstřelu, čistící jehly a koule různých ráží.

Méně systematická a o to více dekorativní je titulní bordura Boillotovy knihy *Artifices De feu*,²⁷ na níž se kříží množství hlavních, z nichž některé právě vystřelují. To vše je doplněné několika dělostřeleckými pomůckami.

Druhým typem předmětů, které nalezneme ve zkoumaném souboru bordur, jsou geometrické a zeměměřické pomůcky. Ty zdobí titulní stranu příručky o pevnostním stavitelství *Von Vestungen, Schantzen und gegen Schantzen*,²⁸ na níž jsou rozmístěny po stranách listu. K matematickým vědám odkazuje též zemský a nebeský glóbus v horní části listu a geometrické nákresy pevností o pěti a šesti bastionech ve spodní části.

Vedle lidských postav a souborů předmětů souvisejících s vojenstvím či s jemu příbuznými vědními obory se na titulních bordurách vojenských příruček také často objevují kartuše s pohledy do krajiny, které zobrazují konkrétní scény. Tato vyobrazení lze v případě analyzovaného vzorku rozdělit do čtyř skupin. Jedná se o pohledy na obléhanou pevnost či detail takovéto scény, o boj či scénu těsně před bojem dvou jednotek či dvou armád, o výjev boje různých typů jízdních vojáků proti sobě či o pohled na dělostřelce obsluhující dělo.

Závěrem můžeme shrnout, že bordury jsou poměrně obvyklým typem výzdoby titulních listů vojenských příruček první čtvrtiny 17. století, které jsou dnes uloženy v Knihovně VHÚ. Jejich ilustrační prvky ve všech případech odrážejí obsah daných publikací. Dobovému čtenáři tak líbivou formou přibližovaly téma, o kterém se mohl v knize dočíst, dnešnímu historikovi mohou naopak posloužit jako zajímavý (avšak dosud málo využívaný) ikonografický historický pramen. Zobrazují totiž nejen bitevní výjevy, s nimiž se setkáme i v řadě jiných pramenů, ale též např. vyobrazení vojáků v nezvyklých pozicích nebo souborů nejrůznějšího vojenského vybavení.

26 RUSCELLI, G. *Kriegs vnd Archeley Kunst*. Frankfurt: Lucas Jennis, 1620. Sign. IIST D 589 a IIST F 1064 přív. 1.

27 BOILLOT, J. *Artifices de feu, et divers instrumens de guerre*. Strassburk: Anton Bertram, 1603. Sign. IIST F 1064 přív. 3.

28 SATTTLER WISSENBURG, J. H. *Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen*. Basel: Ludwig König, 1620. Sign. IIST C 9249.

TITLE BORDERS OF MILITARY MANUALS IN MILITARY HISTORY INSTITUTE IN PRAGUE

Summary: This paper deals with borders on title pages of military manuals, which are deposited in the Library of Military History Institute in Prague. There is short information about history of the researched library and about structure of its collections in the beginning of the paper. It is followed by statistical analysis of the examined sample of books decorated with borders on title pages. The analysis deals with language, printer's and author's provenance of those publications and their topic. Main part of the paper is focused on analysis of the most important iconographical motives of the borders, which are architectural compositions, human figures (portraits of authors or dedicants of the books, mythical figures, personification of sciences and virtues or pictures of soldiers), panoplies and collections of artillery or geodetic tools.

Key words: Military manuals, borders, title pages, iconography, years 1601–1625.

Mgr. et Mgr. Klára Andresová (*1989)

Vystudovala historii a knihovědu na FF UK a v současné době je doktorandkou Ústavu informačních studií a knihovnictví na téže fakultě. Působí jako správkyňe starého fondu knihovny Vojenského historického ústavu Praha a jako vedoucí oddělení zpracování starých tisků na 1. lékařské fakultě UK. Zabývá se vojenskými příručkami raného novověku z knihovědného i vojensko-historického hlediska.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Obrázek č. 1: DILICH, W. *Kriegsbuch*. Kassel: Wilhelm Wessel, 1607. Sign. IIST C 10311.

Obrázek č. 2: BASTA, G. *Il Maestro di Campo Generale*. Oppenheim: Johann Theodor de Bry, 1617. Sign. IIST D 643.

Obrázek č. 3: MELZI, L. *KriegsRegeln Desß Ritters Ludwig Meltzo*. Frankfurt: Kaspar Rötel, 1625. Sign. IIST D 547.

Obrázek č. 4: MELZI, L. *Regole militari sopra il governo e servizio particolare della cavalleria*. Anversa: Joachim Frognesi, 1611. Sign. IIST F 1160.

Obrázek č. 5: MELZI, L. *KriegsRegeln von der Reuterey Ludovici Melzi Ritters*. Jena: [s.n.], 1625. Sign. IIST B 1991.

Obrázek č. 6: WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Frankfurt: Johann Theodor de Bry, 1620. Sign. IIST F 1167.

Obrázek č. 7: MENDOZA, B. de. *Theorica & Practica Militaris*. Frankfurt: Lucas Jennis, 1617. Sign. IIST B 1725.

Obrázek č. 8: ZUBLER, L. *Nova Geometrica Pyrobolia*. Curych: [s.n.], 1614. Sign. IIST B 7103.